

УДК 311.314: 314 + 94 (477) «1874»

Володимир Милько*
(Київ)

КИЇВСЬКИЙ ОДНОДЕННИЙ ПЕРЕПИС НАСЕЛЕННЯ 2 березня 1874 р.: ОРГАНІЗАЦІЯ, ПРОВЕДЕННЯ, РЕЗУЛЬТАТИ

Здійснено аналіз особливостей підготовки й проведення Київського одноденного перепису 1874 р., охарактеризовано його результати та історичне значення.

Ключові слова: перепис, Південно-Західний відділ, чисельність населення, Розпорядчий комітет.

Осуществлен анализ особенностей подготовки и проведения Киевской однодневной переписи 1874 г., охарактеризованы ее результаты и историческое значение.

Ключевые слова: перепись, Юго-Западный отдел, численность населения, Распорядительный комитет.

Preparation and conduct analysis Kiev one-day census in 1874. The results and historical significance have been characterized.

Keywords: Census, Southwestern Department, population, Regulatory Committee.

Вивчення особливостей підготовки й проведення Київського одноденного перепису 1874 р. та узагальнюючий аналіз його результатів дозволяє сформулювати уявлення про розвиток вітчизняної системи обліку населення у другій половині XIX ст., а також має важливе значення для дослідження статистично-демографічного напрямку роботи представників українського національно-визвольного руху, об'єднаних у Південно-Західному відділі імператорського Російського географічного товариства (далі — ПЗВ ІРГТ) (1873–1876). Визначена проблема дає змогу більш поглиблено охарактеризувати склад населення Києва за різними параметрами, особливо на фоні посилення урбанізаційних процесів у вказаний період.

Виконання поставленої мети було здійснено на основі аналізу джерельної бази (опубліковані результати перепису й звітні матеріали ПЗВ ІРГТ, архівні

* **Володимир Милько** — молодший науковий співробітник відділу історії України XIX—початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

документи) та з урахуванням наявних історіографічних розробок (роботи Ф. Савченка¹, Л. Чорної² та ін.)

Головна заслуга в організації та проведенні Київського одноденного перепису 1874 р. належить Південно-Західному відділу імператорського Російського географічного товариства, перше офіційне засідання якого відбулося 13 лютого 1873 р. (очолив Г. Галаган). У роботі Відділу взяли участь такі відомі діячі, як В. Антонович, В. Беренштам, Ф. Вовк, М. Драгоманов, П. Житецький, М. Зібер, О. Кістяківський, О. Клоссовський, М. Константинович, М. Лисенко, О. Русов, П. Чубинський та ін. Одним із головних напрямів науково-практичної діяльності ПЗВ ІРГТ, як свідчить «Положение о Юго-Западном Отделе Императорского Русского Географического Общества» (1872), було статистично-економічне вивчення Південно-Західного краю. Найголовнішим заходом в цьому напрямі стало проведення в Києві одноденного перепису населення 2 березня 1874 р.³ Відповідна ініціатива належала генерал-губернатору Київської, Волинської та Подільської губерній кн. О. Дондукову-Корсакову, який відіграв неабияку роль у створенні Відділу та розгортанні його наукової діяльності⁴.

На засіданні ПЗВ ІРГТ 12 квітня 1873 р. В. Антонович, що входив до складу комісії Київської міської думи, яка займалася вирішенням відповідного питання, повідомив присутніх про задум генерал-губернатора. При цьому Володимир Боніфатійович запропонував взяти участь у проведенні цього наукового заходу, оскільки згідно статуту до наукових завдань Відділу входили й статистичні дослідження⁵.

Результатом обговорення вказаного питання стало рішення звернутися до генерал-губернатора із пропозицією своїх послуг «у справі виконання перепису в тих частинах роботи, які визначить можливими Його Світлість»⁶.

Вже 2 травня 1873 р. О. Дондуков-Корсаков у офіційній відповіді на лист Південно-Західного відділу ІРГТ від 28 квітня 1873 р. позитивно відреагував на таку пропозицію та надав йому розширені повноваження для вирішення організаційних питань щодо розробки плану та програми майбутнього перепису

¹ Савченко Ф. Заборона українства 1876 року: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х років. — Х.-К.: Держвидав України, 1930. — 415 с.

² Чорна Л.В. Перепис населення міста Києва 2-го березня 1874 р. // Науковий вісник Ізмаїльського педагогічного інституту. — Випуск 3. — Ізмаїл, 1998. — С. 260–264.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 442. — Оп. 51. — Спр. 106. — Арк. 21–24.

⁴ Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-Западным Отделом Императорского Русского Географического Общества. — К., 1875. — С. V.

⁵ Записки Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества: В 2-х т. — К.: Типография Университета им. Св. Владимира, 1874. — Т. 1. За 1873 год. — С. 17.

⁶ Записки Юго-Западного Отдела... — Т. 1. За 1873 год. — С. 18; Киев и его предместья... — С. V.

(визначення дати та часу проведення, переліку питань для анкет і т.д.)⁷. Саме для виконання цих завдань на засіданні Відділу 4 червня 1873 р. за пропозицією заступника голови В. Борисова була створена особлива комісія з шести осіб (очолив П. Чубинський, який вже брав участь в організації аналогічного перепису в м. Архангельську). До складу комісії увійшли В. Антонович, В. Беренштам, В. Рубінштейн, М. Яснопольський, К. Жук (у звіті, складеному П. Чубинським за 1873 р. прізвище останнього не згадано)⁸.

Перші результати своєї роботи комісія оголосила на засіданні 23 вересня 1873 р. Зокрема, було представлено план проведення перепису, який складався з наступних пунктів: 1) створення установ, які мали займатися проведенням одного перепису; 2) визначення кордонів м. Києва, в межах яких має бути проведений перепис; 3) визначення часу проведення перепису; 4) детальна розробка самого процесу перепису; 5) визначення форми та змісту аркушів-анкет (бланків для запису даних респондентами); 6) організація роздачі анкет; 7) проведення перепису; 8) визначення складу та обов'язків Розпорядчого комітету⁹.

Після затвердження цього плану генерал-губернатором О. Дондуковим-Корсаковим, було створено Розпорядчий комітет, який мав займатися організацією перепису та спостереженням за його проведенням. До його складу увійшли представники від міського управління (В. Антонович, Ю. Мацон, В. Незабитовський, М. Ренненкамф), духовного (протоіерей В. Каменський) та військового відомств (О. Шмідт), генерал-губернатора (статський радник О. Воронін, підполковник кн. Ф. Куракін), київського губернатора (секретар Статистичного комітету К. Козловський, чиновник з особливих доручень В. Штам), Південно-Західного відділу (В. Беренштам, М. Драгоманов, С. Завойко, О. Русов, П. Чубинський, В. Шульгін). Для виконавчих дій, необхідність у здійсненні яких могла виникнути під час проведення перепису, було призначено додатково два члени комітету: Київський старший поліцмейстер Б. Фон-Гюббенет та Київський повітовий ісправник В. Черноглазов. Головою Комітету було призначено Г. Галагана, заступником — В. Борисова¹⁰.

Слід зазначити, що участь в Розпорядчому комітеті таких членів Південно-Західного відділу, як В. Антонович, О. Воронін та О. Шмідт, які були включені за квотою від інших організацій та установ, давала ширші можливості ПЗВ ІРГТ для проведення перепису за власною програмою і повністю контролювати його перебіг. До того ж призначення керівництва Розпорядчого комітету зі складу Відділу свідчила про довіру О. Дондукова-Корсакова до цієї наукової інституції, яка представляла собою, перш за все, інтелектуальний осередок національно свідомого українства і в результаті не дала змоги київським чиновникам використати результати перепису з бюрократичною метою (перегляд податкового навантаження на населення з метою його збільшення).

⁷ Савченко Ф. Назв. праця. — С. 52.

⁸ Там само. — С. 52.

⁹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 52. — Спр. 190. — Арк. 10–11.

¹⁰ Киев и его предместья... — С. X.

20 жовтня 1873 р. надійшло повідомлення від генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова про офіційний дозвіл імператора Олександра II на проведення перепису населення м. Києва. Втім реальна підготовча робота розпочалася ще з весни 1873 р.¹¹

Після перегляду та обговорення основних пропозицій Комісії для розробки плану та програми перепису, Розпорядчий комітет під час п'яти засідань (19, 22, 27, 31 жовтня та 5 листопада 1873 р.) прийняв наступні рішення:

1. Територія перепису має охоплювати міську лінію Києва та такі околиці: Шулявка, Солом'янка, Протасів Яр, Байкові поселення, Деміївка, Саперна Слобідка, оскільки характер способу життя жителів зазначених передмість є міським.

2. Перепис повинен охопити всі соціальні верстви населення (виключення: вихованці закритих навчальних закладів, хворі в лікарнях, секретні в'язні та військові нижніх чинів в казармах — відомості про них мали бути зібрані за допомогою спеціально розроблених анкет).

3. Найбільш прийнятним терміном проведення перепису було визначено 2 березня 1874 р. Цього дня, починаючи з семи годин вечора для віддалених районів та з восьми для центральних, реєстратори мали зібрати роздані раніше господарям будинків та квартир заповнені анкети.

4. Визначено загальні питання щодо самого процесу перепису:

a. Проведення перепису повинно контролюватися спеціально призначеними спостерігачами кварталів, реєстраторами та рахівниками.

b. До складу Спостережного комітету включено наступних представників Південно-Західного відділу: О. Антипович, В. Антонович, В. Беренштам, П. Богданов, В. Борисов, Ф. Вовк, О. Воронін, З. Грабовський, К. Жук, С. Завойко, Л. Ільницький, О. Клоссовський, М. Ковалевський, В. Курбанов, М. Левченко, М. Лисенко, О. Ліндфорс, К. Михальчук, І. Новицький, В. Рубінштейн, О. Русов, Д. Синицький, М. Старицький, О. Ушинський, Г. Цвітковський, П. Чубинський. Їм мали допомагати студенти Київського університету св. Володимира та Київської духовної академії.

c. Визначено терміни роздачі міською та повітовою поліцією анкет з питаннями стосовно будинків та квартир — 8–12 лютого, їх заповнення — 12–18 лютого та збір — 18–22 лютого.

d. Під час проведення перепису при кожному реєстраторі повинен знаходитися спостерігач та два поліцейських (у передмістях — два місцевих поліцейських чиновника та два сотських). У віддалених кварталах передбачалося розташування додаткових постів із кінних (600 осіб) та піших (50 осіб) козаків.

5. Діячами ПЗВ ІРГТ було розроблено форму анкет окремо для опису будинків та квартир і для населення.

6. Фінансові витрати для проведення перепису мали складати 4 000 крб. (пізніше міська дума виділила лише 3 000 крб., до яких було додано 1 500 крб. особистих коштів генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова)¹².

¹¹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 52. — Спр. 190. — Арк. 30.

¹² Киев и его предместья... — С. XI–XXIII.

Таким чином, діячі Південно-Західного відділу ІРГТ дуже серйозно підійшли до організації перепису та узгодження найменших дрібниць. Лише завдяки їхній активності та підтримці генерал-губернатора, який забезпечив достатнє фінансування та підтримку з боку міської поліції, стала можливою реалізація цього проекту.

Напередодні проведення перепису Спостережний комітет, з метою уникнення конфліктів з місцевим населенням, надрукував спеціальне пояснення мешканцям Києва щодо завдань заходу, підкресливши його виключно науковий, а не адміністративний характер¹³. У «Общих основаниях однодневной статистической переписи в городе Киеве» зазначалося: «...поіменні записки, вміщені в переписних аркушах, надійдуть безпосередньо для опрацювання в Південно-Західний Відділ... і послужать виключно для отримання загальних числових даних; [вони] аж ніяк не можуть служити для будь-яких поліцейських довідок про осіб, зокрема, наприклад, щодо їх прав на проживання або на будь-яке заняття і т.п.; тому під час перепису не будуть потрібні паспорт або будь-які інші письмові документи»¹⁴.

Неодноразово підкреслюючи суто наукове завдання перепису, члени Відділу прагнули забезпечити підтримку населення для отримання максимально об'єктивних даних. Також у періодичних виданнях, зокрема, в газетах «Киевлянин», «Слово», були надруковані «Объяснение, как должны домохозяева, или управляющие домами исполнить перепись» та «Объяснения, как должны хозяева квартир исполнить перепись»¹⁵.

Перепис населення, у якому взяли участь до 450 реєстраторів (з них 2/3 студенти) та більше 600 поліцейських, розпочався о 18-й годині 2 березня 1874 р. і був завершений до 24-ої години. Протягом двох наступних днів реєстратори дублювали отримані відомості на спеціальні картки, що дало змогу досить швидко опрацювати результати¹⁶. Головну організаційну роль у цій роботі зіграли В. Беренштам, С. Завойко, М. Зібер, О. Ліндфорс, І. Новицький, П. Чубинський¹⁷.

Процес проведення перепису відзначений окремими цікавими історіями, які наочно демонстрували особливості повсякденного життя киян. Так, один із учасників пригадував, що в одному 2-х поверховому будинку на Подолі було виявлено понад 400 осіб — чоловіків і жінок, які спали на дерев'яних ящиках, встелених соломною. За соціальним складом їх більшість належала до робітничих професій, але були і шахраї, проститутки, дрібні перекупники та ін.¹⁸

Обробка отриманих даних, їх науковий аналіз був підсумований у звітах Розпорядчого комітету на ім'я генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова,

¹³ Там само. — С. XLVI–XLIX.

¹⁴ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 52. — Спр. 190. — Арк. 61.

¹⁵ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 52. — Спр. 190. — Арк. 66–76.

¹⁶ У фондї 128 («Києво-Печерська лавра») ЦДІАК України зберігся приклад заповненої анкети перепису: ЦДІАК України. — Ф. 128. — Оп. 1. — Спр. 2663. — Арк. 3–15.

¹⁷ Киев и его предместья... — С. XXIV–XXV.

¹⁸ Хорунжий Ю. Перший київський // Отчий край. — Історико-літературний збірник. Випуск 3. — К., 1988. — С. 121.

наукових рефератах П. Чубинського («Обзор данных о населении г. Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г.») та С. Завойка («О домах и квартирах г. Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г.»), які були надруковані у II томі «Записок» ПЗВ ІРГТ¹⁹.

Детальні результати перепису було вміщено також в ґрунтовному виданні «Киев и его предместья по однодневной переписи 2 марта 1874 года», яке вийшло друком у 1875 р. і стало важливим доробком української статистики. Ця праця була поділена на XX таблиць з цифровими даними.

Головним підсумком перепису стала інформація про чисельність населення м. Києва — 127 251 осіб. Серед них чоловіків — 71 847, жінок — 55 404. Найбільш заселеними виявилися 2-й квартал Печерської частини міста (10 719 осіб) та Лук'янівський квартал (9 806 осіб)²⁰.

Порівнюючи дані про кількість населення з існуючими напередодні проведення перепису відомостями, П. Чубинський у листі до віце-президента ІРГТ П. Семенова від 28 березня 1874 р. вказував, що чисельність жителів м. Києва виявилася «майже на 50% більше, ніж вважалося офіційно»²¹.

Варто вказати, що кінцевий кошторис перепису склав 4 500 крб., тобто фактично було витрачено 3,5 коп. на особу, що є прикладом максимально ефективного та економного використання коштів²².

Окрім вказаних даних, таблиці містили статистичні відомості про розподіл київського населення за місцем народження, віком, статтю, сімейним станом, мовою і національністю, релігією, ступенем грамотності, місцем отримання освіти, соціальним статусом тощо. Причому, більшість таблиць включала в себе поділ на різні критерії одночасно.

Особливо важливими є відомості таблиці № I про місце народження тогочасних киян та дані таблиці № VIII про їх розподіл за мовним принципом. Зокрема, згідно отриманих показників 36 005 осіб народилися в Києві (найбільший відсоток — Куренівський квартал), 57 865 осіб назвали місцем народження «Південно-Західний край, Малоросію та Новоросію», 31 068 осіб походили з інших губерній Російської імперії (включаючи власне «великоруські, білоруські, остзейські губернії, Царство Польське, Кавказ, Сибір та ін.»). Іноземців у Києві станом на 1874 р. налічувалося 2 170 осіб²³. Наведені дані свідчили про те, що більшість київського населення (93 870 осіб) походила з територій українських губерній.

Дані таблиці № VIII містили відомості про розподіл киян за мовним принципом. Варто зазначити, що діячі Південно-Західного відділу, які, головним чином, представляли український національно-визвольний рух, розуміючи небезпечність виокремлення цього критерію, поділили розділ «Російська мова» на

¹⁹ Записки Юго-Западного... — Т. 2. За 1874 год (с картою Буковины). — С. 187–218, 219–240.

²⁰ Киев и его предместья... — С. 3.

²¹ Савченко Ф. Назв. праця. — С. 260.

²² Хорунжий Ю. Назв. праця. — С. 120.

²³ Киев и его предместья... — С. 4–5.

підрозділи: «загальноросійська мова», «великоросійське наріччя», «малоросійське наріччя» та «білоруське наріччя». Серед інших розділів були присутні «Інші слов'янські мови» (польська, чеська, сербська, болгарська, словенська, хорватська), «Інші європейські мови» (німецька, румунська, французька, італійська, англійська та ін.), «Інші мови» (турецька, татарська, арабська, грузинська та ін.)²⁴.

Як з'ясувалося, кількість осіб, які поставили відмітку навпроти «загальноросійської мови» склала 48 435 осіб, «малоросійського наріччя» — 38 553 осіб, «великоросійського наріччя» — 9 736 осіб, «польської мови» — 7 863 осіб, «німецької мови» — 2 583 осіб і т. д.²⁵ На наш погляд, виокремлення у розділі «загальноросійська мова» підрозділів «загальноросійська мова» та «великоросійське наріччя» в деякій мірі знизило об'єктивність отриманих даних, оскільки для населення була не досить зрозумілою відмінність між ними. Враховуючи це, а також об'єктивний рівень поширення російської мови в київському міському середовищі другої половини XIX ст., кількість «українськомовних» осіб у Києві виявилася меншою, ніж кількість осіб, що визнали своєю мовою — «загальноросійську». Це, однак, не усунуло подальші звинувачення редакції газети «Киевлянин» на адресу Відділу в тенденційності, ненауковості та культурно-політичному сепаратизмі.

Аналізуючи отримані дані в результаті проведення перепису, відомий радянський географ, президент Географічного товариства СРСР, академік Л. Берг пізніше зазначав, що Південно-Західний відділ здійснив зразкове опрацювання матеріалу²⁶. Дійсно, можна впевнено стверджувати, що ПЗВ ІРГТ не обмежився виконанням суто офіційних завдань, а провів ґрунтовне статистично-демографічне дослідження населення м. Києва.

Варто відзначити, що одноденний перепис 1874 р. викликав широкий розголос та різні оцінки. Так, після його проведення генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков надіслав на ім'я голови ПЗВ ІРГТ Г. Галагана листа, в якому зазначав, що «завдяки участі та сприянню членів Відділу, їх завзятості, а насамперед раціональним освіченим прийомам виконання цієї нової для населення м. Києва справи, перепис закінчений без найменших труднощів і будь-яких непорозумінь...» та висловлював «найтеплішу подяку»²⁷. Така оцінка свідчила не лише про прихильне ставлення генерал-губернатора до наукової діяльності Відділу, а й про сумлінне виконання представниками останнього взятих на себе зобов'язань.

У той же час, відомий своєю антиукраїнською позицією «Киевлянин» та «Санкт-Петербургские ведомости» опублікували серію статей, у яких звинувачували Південно-Західний відділ в некомпетентності та присвоєнні частини коштів виділених на проведення перепису. Так, у «Санкт-Петербургских vedo-

²⁴ Там само. — С. 20–22.

²⁵ Там само. — С. 20–21.

²⁶ *Берг Л.С.* Всесоюзное Географическое Общество за сто лет. — М.-Л.: Издательство АН СССР, 1946. — С. 160.

²⁷ Киев и его предместья... — С. XXIV.

мостях» зазначалося, що «одне напівучене товариство вирішило вночі розпустити по місту юнаків для розкриття усіх домашніх таємниць»²⁸. Натомість «Киевлянин» представив більш обґрунтований цикл статей під назвою «Киевская однодневная перепись», у яких мали місце спроби довести хибність:

- обраного принципу складання таблиць за місцем, родом занять, національністю, мовою;
- виокремлення рубрики «не ввійшли в таблицю», що іноді включала нібито до 10 тис. осіб;
- створення деталізованих таблиць за малої кількості узагальнюючих;
- розподілу російської мови на: «загальноросійську мову, великоросійське, білоруське і малоросійське наріччя», що вело до отримання неправдивої інформації, яка непридатна для науки і т.д.²⁹

У відповідь на такі публікації, на захист Південно-Західного відділу стали члени ПЗВ ІРГТ І. Новицький та М. Зібер. Зокрема, перший надрукував свої зауваження у № 122 «Киевлянина» за 1875 р., а другий — у № 133 за 1875 р.³⁰ Слід зазначити, що визначальною рисою цієї дискусії для обох сторін був особистісний, а не науковий характер, оскільки статті містили досить різкі, іноді навіть образливі, слова. Але незважаючи на це, варто виокремити такі пояснення І. Новицького та М. Зібера у відповідь на рецензію «Киевлянина»:

- ✓ статті «Киевлянина» є тенденційними, складеними непрофесіоналами та спеціально спрямованими проти діяльності Відділу;
- ✓ дрібні недоліки, що мали місце у ході проведення перепису та опрацювання його результатів пояснюються новизною подібного проекту та обмеженістю в часі, який був виділений на обробку зібраних даних;
- ✓ рубрика «не ввійшли в таблицю» включала вихованців учбових закладів, військовозобов'язаних, хворих, загальні відомості про яких збиралися за допомогою спеціально розроблених анкет;
- ✓ рубрика «загальноросійська мова» означала частково літературну мову, частково жаргон, що увібрав в себе безліч слів та зворотів з різних наріч і т.д.³¹

Загалом, аналіз статей «Киевлянина» дозволяє говорити про непослідовність позиції його редакції. Так, напередодні перепису у № 118 газети від 4 жовтня 1873 р. вказувалося, що організація та проведення перепису можливі лише однією науковою установою — Південно-Західним відділом імператорського Російського географічного товариства. Однак, вже після його проведення це видання стало звинувачувати пропаговану ним наукову інституцію в аматорстві та науковій некомпетентності³².

²⁸ Санкт-петербургские ведомости. — 1874. — Т. 1. — С. 291.

²⁹ Киевская однодневная перепись // Киевлянин. — 1875. — № 116, 117, 120.

³⁰ Киевлянин. — 1875. — № 122. — С. 4; По поводу рецензии «Киевлянина» на перепись 2 марта 1874 р. // Киевлянин. — 1875. — № 133. — С. 1–4.

³¹ По поводу рецензии «Киевлянина» на перепись 2 марта 1874 р. Соображения и заметки одного из принимавших участие в разработке переписи. — К., 1875. — 24 с.

³² Киевлянин. — 1873. — № 118. — С. 1.

Про успішне здійснення цього проекту свідчить і те, що член Відділу В. Борисов отримав від уряду грошову винагороду, а С. Завойко — орден св. Анни II-го ступеня³³. Хоча, один з головних організаторів перепису — П. Чубинський, незважаючи на відповідне звернення В. Борисова до О. Дондукова-Корсакова, через свої українофільські погляди, ніякої винагороди не отримав³⁴. Подальші загальновідомі події (закриття Південно-Західного відділу та газети «Киевский телеграф», видання Емського указу 1876 р.) засвідчили, що вищевказані звинувачення про недостовірність результатів та помилки під час проведення перепису були спрямовані проти окремих активних представників Київської громади, які разом з тим були членами Відділу (зокрема М. Драгоманова та П. Чубинського).

Таким чином, можна впевнено говорити про те, що проведення Київського одноденного перепису населення 2 березня 1874 р. стало визначним етапом в розвитку статистико-демографічного дослідження українських земель. І, незважаючи на критику, його фахово опрацьовані результати були схвально оцінені тогочасною передовою науковою організацією Російської імперії — імператорським Російським географічним товариством та безпосередньо царським урядом, що підтверджувало високий науковий статус Південно-Західного відділу ІРГТ.

³³ Савченко Ф. Назв. праця. — С. 54–55.

³⁴ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 52. — Спр. 190. — Арк. 124.